

رابطه دین‌داری و امید: نقش واسطه‌ای صبر

The Relation of Religiousness to Hope: The Mediating Role of Patience

Zahra Marhemati
PhD Candidate of Educational
Psychology Shiraz University

Farhad Khormaei, PhD
Shiraz University

فرهاد خرمائی
دانشیار دانشگاه شیراز

زهرا مرحمتی
دانشجوی دکتری
روان‌شناسی تربیتی دانشگاه شیراز

چکیده

هدف این پژوهش تدوین مدلی ساختاری جهت تعیین رابطه مؤلفه‌های دین‌داری، صبر و امید بود. روش پژوهش حاضر همبستگی بود. شرکت‌کنندگان شامل ۵۲۷ دانشجوی دانشگاه شیراز بودند که با روش نمونه‌برداری تصادفی خوشه‌ای چندمرحله‌ای انتخاب و پرسشنامه دین‌داری (گلاک و استارک، ۱۹۶۵)، مقیاس صبر (خرمائی، فرمانی و سلطانی، ۱۳۹۳) و پرسشنامه امید (اشنایدر، ۱۹۹۶) را تکمیل کردند. نتایج نشان داد که مدل پیشنهادی با داده‌های پژوهش برازش مناسب دارد و اثر مستقیم دین‌داری بر صبر و صبر بر امید تأیید شد. همچنین اثر واسطه‌ای صبر بین دین‌داری و امید مورد تأیید قرار گرفت. بر اساس یافته‌های پژوهش حاضر بهتر است بر باورها و اعتقادات مذهبی (مانند معرفت الهی) و عاطفه دینی (مانند دلبستگی به خدا) بیش از مناسک و پیامدهای دینی کار شود. به عبارت دیگر، ابعاد مختلف دین، اگر با صبوری همراه شوند باعث ارتقا سطح امیدواری افراد شده، برای ایجاد زندگی پرامید و هدفمند جوانان مؤثرتر از حالتی است که آموزش دین‌داری به‌تنهایی انجام شود. نتیجه این فرایندها تولید نظریه و مدل‌هایی خواهد بود که در کاربردهای تربیتی، آموزشی، مشاوره‌ای و درمانی سودمند و مؤثر باشد.

واژه‌های کلیدی: دین‌داری، صبر، امید

Abstract

The aim of this study was to develop a structural model to determine the relationships among components of religiousness, hope, and patience. The study method was correlational. Five hundred and twenty seven students were selected from Shiraz University using multi-stage cluster sampling. The participants completed the Religiousness Questionnaire (Glock & Stark, 1965), the Patience Scale (Khormaei, Farmani & Soltani, 2014), and the Hope Scale (Snyder, 1996). The results indicated the proposed model fitted the data well. Religiousness had a direct effect on patience and patience had a direct effect on hope. Religiousness related to hope indirectly through patience. The finding suggested that the emphasize should be more on religious beliefs (such as divine knowledge) and religious affection (such as attaching to God) than on religious rituals and consequences. In other words, if different dimensions of religion are accompanied with patience, the level of individuals' hope will raise up and this will create more fulfilled and purposeful youth lives than the practice of religiousness education alone. The outputs of these processes will be generation of theories and models that may be useful and effective for applying in educational, counseling, and therapeutic settings.

Keywords: religiousness, patience, hope

received: 26 December 2017

accepted: 7 April 2018

دریافت: ۹۶/۱۰/۵

پذیرش: ۹۷/۱/۱۸

Contact information: Z_Marhemati@yahoo.com

این مقاله برگرفته از رساله دکتری روان‌شناسی تربیتی است. www.SID.ir

مقدمه

پژوهشگران طی سال‌های متمادی تحقیق و بررسی، متقاعد شده‌اند که مذهب بخش مهمی از زندگی اجتماعی و روان‌شناختی فرد است (اکسلاین، ۲۰۰۲). کسانی که در مکان‌های مذهبی مانند کلیسا، حضور کمتری داشته‌اند، بیشتر دچار تعارض هویت شده‌اند و حمایت اجتماعی کمتری نسبت به گروه دیگر در مورد آنان گزارش شده است (هامبلین و گراس، ۲۰۱۳). بر اساس یافته‌های واحدی و احمدیان (۱۳۹۳) بین مذهبی بودن و اضطراب رابطه منفی وجود دارد (عباسی و جان‌بزرگی، ۱۳۸۹). از جمله اهداف ادیان الهی کمک به انسان‌ها برای بهتر زیستن و تنظیم روابط فردی و اجتماعی و معنویت از عوامل نظم‌جویی شناختی هیجان‌هاست (جوکار و کمالی، ۱۳۹۴). یافته‌های رجبی، صارمی و بیاضی (۱۳۹۱) نیز نشان داد که الگوی مقابله دینی منفی با بروز مشکلات روانی همبستگی مثبت معنادار، الگوی مقابله دینی مثبت با شادکامی همبستگی مثبت معنادار، الگوی مقابله دینی منفی با شادکامی همبستگی منفی معنادار و شادکامی با سلامت روانی همبستگی منفی معنادار دارد. علاوه بر این دانشجویان بیشتر از مقابله‌های دینی مثبت استفاده می‌کردند. همچنین، پژوهش‌ها نشان می‌دهد مقابله‌های دینی در جلوگیری از تجاوز جنسی نیز مؤثر است (انسز و جانکوسکی، ۲۰۱۷). به طور کلی بنابر پژوهش‌های انجام‌شده می‌توان گفت الگوهای مقابله دینی موجب شادکامی و سلامت روانی می‌شود.

یکی از مفاهیم مهم دینی، که از مهم‌ترین روش‌های سازگاری نیز به حساب می‌آید، «صبر»^۱ است و با توجه به پیشینه پژوهش‌های تجربی در مورد مفهوم صبر در ایران، پیش‌فرض تعلق صبر به حوزه مفاهیم دینی پذیرفته شده است (نوری، ۱۳۸۷؛ خرمانی و فرمانی، ۱۳۹۴). خداوند در قرآن* راه کشف حقایق و ظرائف آفرینش، همچنین رشد و رسیدن به موفقیت را صبوری معرفی کرده است. از سوی دیگر هدف از بسیاری از مصیبت‌ها، آزمایش‌ها و ابتلائات، توانمندسازی و ظرفیت‌سازی برای رشد و تکامل انسان است و این باور که صبر

انسان را هدفمند می‌کند و به هدف خود که همان کمال است می‌رساند، در قرآن**، به خوبی بیان شده است. فوس و اشنیتکر (۲۰۱۴)، با بررسی رابطه بین صبر و انجام اعمال مقدس مذهبی و بهزیستی در یک نمونه از نوجوانان مذهبی دریافتند که انجام اعمال مقدس مذهبی و شکیبایی باعث بهبود بهزیستی می‌شود. استیونس، هالینان و هوسر (۲۰۰۵) معتقدند بنیان‌های صبر بر تاریخچه تکاملی انسان استوار است. مفهوم صبر در این دیدگاه توان موجود زنده در به تأخیراندازی برخی از خواسته‌ها برای ابقای بهتر آن‌ها در آینده نزدیک است. در پژوهش‌هایی که منشأ تکامل صبر را در انسان جست‌وجو می‌کند، به نقش این عامل در سازگاری توجه شده است. در بررسی دای و فیشباخ (۲۰۱۳) نیز بر نقش انتظار، به عنوان هسته مفهومی صبر، تأکید شده است. دای و فیشباخ معتقدند دوره انتظار ارزش ادراک‌شده فرد را برای انتخاب اولویت‌ها افزایش می‌دهد و در واقع به فرد اجازه می‌دهد، بین دو گزینه زمان و ارزش انتخاب کند. پترسون^۲ و سلینگمن^۳ (۲۰۰۴) نقل از خرمانی و فرمانی، (۱۳۹۴) معتقدند صبر ترکیبی از استقامت، گشودگی در تجربه و خودتنظیمی است. کالان (۱۹۹۳) نقل از ارسطو می‌گوید که صبر تعادل بین واکنش نشان دادن به خشم (واکنش سریع نشان دادن در مقابل حوادث) و واکنش نشان دادن به ناامیدی (پذیرش کامل دردها و سوءاستفاده‌های دیگران) است. صبر غیرذاتی است و از طریق یادگیری با مستندسازی به دست می‌آید و با سن افزایش می‌یابد (کای، هی و ژای، ۲۰۱۷).

به نظر می‌رسد به‌رغم اهمیت شناخت مفهوم صبر در سلامت روان، در پژوهش‌های معدودی مفهوم صبر از جهات مختلف بررسی شده است. حسین‌ثابت (۱۳۸۷) مقیاسی را با استفاده از آیات قرآن و تفاسیر حدیث برای سنجش صبر نوجوانان ساخت و رزمزن (۱۳۹۰) رابطه صبر و تاب‌آوری را با تعالی معنوی بررسی کرد. این پژوهش نشان داد که رابطه مثبت معنادار میان تمام مؤلفه‌های صبر و تعالی معنوی و مؤلفه‌های تاب‌آوری و تعالی معنوی وجود دارد. همچنین نتایج پژوهش غباری‌بناب و خداپاری‌فرد (۱۳۸۰) نشان داد که میان توکل به خدا

1. patience
2. Peterson, C.

3. Seligman, M. E. P.

* ابراهیم، آیه ۵، لقمان، آیه ۳۱، سبأ، آیه ۱۹ و سوری، آیه ۳۳.
** سوره فرقان، آیه ۲۰.

مسیرهای شناختی برای رسیدن به اهداف و منابع تفکر شامل افکار افراد درباره توانایی‌ها و ظرفیت‌هایشان برای گذر از مسیرهای انتخاب‌شده و رسیدن به اهداف است و به آن تفکر عاملی هم می‌گویند. درواقع از طریق ترکیب منابع و مسیرها می‌توان به اهداف رسید (اشنایدر، ۲۰۰۰).

پژوهش‌ها حاکی از آن است که امید به‌طور معنادار با توانایی‌های ذاتی جسمی و فکری همبستگی ندارد و می‌توان آن را آموخت. از نظر کندی (۲۰۱۰) امید سبب برقراری رابطه عاطفی فرد با خدای خود، خانواده و دوستان می‌شود و فرد امیدوار به‌خوبی می‌تواند در مقابل سد هولناک اضطراب درونی ایستادگی کند و کم‌کم بر آن فائق آید و از اثرات منفی و عواقب مضر آن بکاهد یا مصون بماند (کندی، ۲۰۱۰). برخی پژوهش‌ها نشان داده است که بین دین‌داری و امید رابطه وجود دارد. از جمله هارولد و لیندا (۱۹۹۳) در پژوهش‌های خود دریافتند که گوش دادن به رادیو و تماشای برنامه‌های مذهبی تلویزیون در کاهش علائم افسردگی اساسی، ناامیدی و اضطراب مؤثر است. پژوهش میکلی، سوکن و بلچر (۱۹۹۲) نشان داد که امید و خلق مثبت با دین‌داری درونی و بهزیستی معنوی ارتباط مثبت و معنادار دارد. به همین ترتیب، نتایج پژوهش یعقوبی و دیگران (۱۳۹۲) نشان داد که بین بهزیستی معنوی و امید رابطه مثبت و معنادار وجود دارد. کریستمن و مولر (۲۰۱۷) دریافتند بین ایمان و امید رابطه مثبت معنادار وجود دارد، به این معنا که با افزایش ایمان فرد امیدواری وی نیز افزایش می‌یابد.

الیسون، بوردام، ویلیامز و جکسون (۲۰۰۱) نیز به این نتیجه رسیدند که رفتن به کلیسا با درماندگی و ناامیدی رابطه منفی دارد. برخی پژوهشگران نیز پژوهش‌های انجام‌شده را با هم مقایسه کردند و به این نتیجه رسیدند که از میان صد پژوهش بررسی‌شده درباره ارتباط التزام دینی و رضایت از زندگی، خوش‌بینی و امید در ۷۹ پژوهش، وجود ارتباط مثبت بین متغیرها مشخص شده است (کوئینگ، ۲۰۰۸). به همین ترتیب در سال ۲۰۰۰ نتیجه ۶۱ بررسی از ۱۰۱ بررسی انجام‌شده نشان داده است که میزان افسردگی و ناامیدی در افراد عمل‌کننده به دستورات دینی کمتر از سایر گروه‌ها و سرعت بهبود افسردگی آن‌ها بیشتر از سایر گروه‌هاست

و صبر همبستگی مثبت معنادار وجود دارد. شریفی، مهرابی‌زاده‌هنرمند و شکرکن (۱۳۸۲) نیز رابطه بازخورد دینی را با سلامت عمومی و شکیبایی در دانشجویان بررسی کردند. نتایج پژوهش آن‌ها نشان داد افرادی که به اعمال دینی مانند خواندن نماز و دعا و روزه گرفتن و قرآن خواندن مبادرت می‌ورزند شکیبایی بیشتری دارند. برخی دانشمندان مانند اشتگر و فرازیر (۲۰۰۵) در پژوهش‌های خود ارتباط مثبت و معناداری بین دین‌داری و صبر به دست آوردند. دمیری (۱۳۹۴) نیز در پژوهش خود دریافت که دین‌داری و صبر رابطه مثبت و معنادار دارند. اشنیتکر (۲۰۱۲، ۲۰۱۰) از پژوهشگرانی است که روی صبر، دین‌داری و امید پژوهش‌های زیادی انجام داده‌اند. وی صبر را تمایلی می‌داند که به فرد کمک می‌کند در برابر رنج‌ها و ناملایمات زندگی آرامش خود را حفظ کند و معتقد است افزایش صبر با کاهش افسردگی و افزایش عاطفه مثبت و امیدواری همراه است (اشنیتکر، ۲۰۱۲، ۲۰۱۰؛ فرناندز، اشنیتکر و هولتبرگ، ۲۰۱۶). صبر در حوزه درمانی نیز استفاده‌های فراوانی از جمله شکیبایی بیمار برای بهبود، دارد (کیلینک، سقافیان و تروب، ۲۰۱۶). بر اساس این نتایج صبر مهم‌ترین عنصر ایمان است که با بسیاری از ویژگی‌های شناختی، عاطفی و رفتاری انسان ارتباط دارد (خرمائی و فرمائی، ۱۳۹۳).

از سوی دیگر با شکل‌گیری روان‌شناسی مثبت‌گرا، صاحب‌نظران و پژوهشگران توجه خود را صرف بررسی توانمندی‌های انسان کردند و به جای بررسی تجارب یا تصورات منفی افراد، به بررسی سازه‌هایی چون معنویت و امید پرداختند. آنان دریافتند امید نیز مانند معنویت در ساختن زندگی بهتر مؤثر است (اشنایدر، ۲۰۰۰). در دهه ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ روان‌پزشکان و روان‌شناسان، امید را تحت عنوان کلی انتظار مثبت برای دست یافتن به هدف، بررسی می‌کردند (مینجر، ۱۹۶۹). درواقع امید مجموعه‌ای شناختی مبتنی بر احساس موفقیت ناشی از منابع گوناگون (انرژی معطوف به هدف) و مسیرها (برنامه‌ریزی برای دستیابی به اهداف) است (یعقوبی، محقق و منظمی‌تبار، ۱۳۹۲). امید یا تفکر هدف‌مدار، از دو مؤلفه مرتبط به هم یعنی مسیرهای تفکر و منابع تفکر تشکیل می‌شود. مسیرهای تفکر نشان‌دهنده ظرفیت فرد برای ایجاد

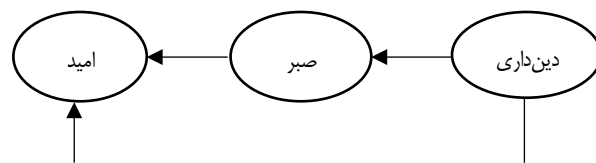
روش

این بررسی از نوع همبستگی بود و جامعه آماری آن دانشجویان دانشگاه شیراز بودند که در سال تحصیلی ۱۳۹۵ به تحصیل اشتغال داشتند. در این خصوص، گریم و یارنولد (۱۹۹۵) پیشنهاد می‌کنند که برای هر مسیر مستقیم بین ۱۰ تا ۱۵ مشاهده در نظر گرفته شود. با توجه به این استاندارد، ابتدای حجم نمونه مشتمل بر ۵۵۰ دانشجوی دانشکده‌های دانشگاه شیراز در نظر گرفته و برای انتخاب آن‌ها از روش نمونه‌برداری تصادفی خوشه‌ای چندمرحله‌ای استفاده شد. بدین صورت که ابتدا دانشکده‌های علوم، مهندسی، حقوق، اقتصاد، مدیریت، روان‌شناسی و علوم تربیتی، به صورت تصادفی از بین فهرست دانشکده‌های دانشگاه شیراز انتخاب شدند و سپس در هر دانشکده ۵ کلاس انتخاب شد و دانشجویان کلاس‌ها در رده سنی ۱۸ تا ۲۵ سال بررسی شدند. شایان ذکر است که ۲۳ پرسشنامه به دلیل مخدوش بودن حذف شد و نهایتاً تعداد مشارکت‌کنندگان نهایی به ۵۲۷ دانشجو (۳۰۸ دختر و ۲۱۹ پسر) رسید. مشارکت‌کنندگان در این پژوهش به سه ابزار پرسشنامه‌های دین‌داری (گلاک و استارک، ۱۹۶۵)، مقیاس صبر (خرمائی و دیگران، ۱۳۹۳) و پرسشنامه امید (اشنایدر، ۱۹۹۶) پاسخ دادند.

پرسشنامه دین‌داری^۱ (گلاک و استارک، ۱۹۶۵). این پرسشنامه، که برای سنجیدن باوردها و باورهای دینی و دین‌داری ساخته و در کشورهای مختلف اروپا، آمریکا، آفریقا و آسیا و برای پیروان ادیان مسیحیت، یهودیت و اسلام اجرا شده و با دین اسلام هم انطباق یافته است (سراجزاده، ۱۳۷۴)، شامل ابعاد پنج‌گانه اعتقادی^۲، عاطفی^۳، پیامدی^۴، مناسکی^۵ و فکری^۶ است. بعد اعتقادی یا باورهای دینی عبارت است از باورهایی که انتظار می‌رود پیروان آن دین به آن‌ها اعتقاد داشته باشند. بعد مناسکی یا اعمال دینی، شامل اعمال دینی مشخصی همچون عبادت، نماز، روزه و شرکت در آئین‌های دینی خاص است که انتظار می‌رود پیروان هر دین آن‌ها را بجا آورند. بعد تجربی یا عواطف دینی، عواطف، تصورات و احساسات مربوط به داشتن رابطه با جوهر ربوبی همچون خدا یا واقعیتی غایی یا اقتداری

(کوئینگ، ۲۰۰۸). پیشینه پژوهش‌ها در ایران نشان می‌دهد که صبر با امیدواری رابطه مثبت معنادار دارد. برای مثال در پژوهش غباری‌بناب و خدایاری‌فرد (۱۳۸۰) و خرمائی، زارعی، مهدی‌یار و فرمانی (۱۳۹۳) نقش صبر در ایجاد امید پیش‌بینی شده و آنان نتیجه‌گیری کرده‌اند که با تقویت صبر، که از مهم‌ترین و ارزشمندترین فضایل اخلاقی است، می‌توان امید در افراد را به منظور دستیابی به هدف و در نتیجه موفقیت بیشتر در زندگی افزایش داد. نتایج برخی پژوهش‌ها نیز نشان داد که صبر به عنوان فضیلت اخلاقی با ناامیدی رابطه منفی معنادار دارد (خرمائی و دیگران، ۱۳۹۳)؛ بنابراین با توجه به پژوهش‌های فراوان انجام‌شده، به نظر می‌رسد دین‌داری، صبر و متغیری مانند امید با هم ارتباط دارند.

مسئله اساسی در این پژوهش بررسی رابطه دین‌داری، صبر و امید با هدف روشن ساختن این مسئله است که آیا صبر را می‌توان به عنوان واسطه در رابطه بین دین‌داری و امید مطرح کرد؟ پیشینه پژوهش‌ها نشان می‌دهد که دین‌داری با امیدواری (مانند خرمائی و دیگران، ۱۳۹۳؛ غباری‌بناب و خدایاری‌فرد، ۱۳۸۰)، دین‌داری با صبر و مؤلفه‌های آن (مانند اشنیتکر و امونس، ۲۰۰۷؛ خرمائی و فرمانی، ۱۳۹۳؛ حسین‌ثابت، ۱۳۸۷؛ رزمزن، ۱۳۹۰؛ غباری‌بناب و خدایاری‌فرد، ۱۳۸۰؛ شریفی و دیگران، ۱۳۸۲؛ اشتگر و فرازیر، ۲۰۰۵) و صبر با امیدواری رابطه دارد (مانند کوئینگ، ۲۰۰۸؛ الیسون و دیگران، ۲۰۰۱؛ کندی، ۲۰۱۰). با این حال این سه سازه در مدل واحد بررسی نشده است. بنابراین مسئله پژوهش این است که آیا صبر نقش واسطه‌ای در رابطه بین دین‌داری و امید دارد؟ در شکل ۱ مدل مفهومی پژوهش آمده است.

شکل ۱. مدل رابطه دین‌داری و امید با واسطه صبر

1. Religious Questionnaire
2. make believe

3. affection
4. consequences

5. itualization
6. intellectual

مبنی بر وجود روایی همگرا و افتراقی مقیاس صبر فراهم کرد. نتایج سنجش اعتبار مقیاس صبر نیز نشان داد که این مقیاس اعتبار مناسبی دارد. ضرایب آلفای کرونباخ کل مقیاس در پژوهش خرمائی و دیگران (۱۳۹۳) ۰/۸۶ به دست آمد. در این پژوهش برای بررسی روایی از روش تحلیل عامل تأییدی و برای بررسی اعتبار از آلفای کرونباخ استفاده شد و آلفای کرونباخ برای کل مقیاس ۰/۸۷ به دست آمد.

مقیاس امید^۷ (اشنایدر، ۱۹۹۶). این مقیاس متشکل از ۱۲ ماده است که ۸ ماده آن امید بالا و ۴ ماده آن امید پایین را می‌سنجند. مقیاس امید اشناپدر شامل دو مؤلفه است: مؤلفه تفکر عاملی^۸ که تعیین‌کننده هدف‌مداری فرد است و مؤلفه تفکر مسیر^۹ که راه‌های برنامه‌ریزی‌شده برای رسیدن به اهداف را دربر می‌گیرد. هر ماده با مقیاس چهار درجه‌ای از کاملاً غلط تا کاملاً درست اندازه‌گیری می‌شود. مقیاس امید همسانی درونی قابل قبول از ۰/۷۴ تا ۰/۷۸ در نسخه انگلیسی به دست آورده است (اشنایدر، ۱۹۹۶). در ایران نیز این مقیاس اعتباریابی شد و اعتبار مناسبی کسب کرد. برای مثال، در پژوهش بیگی، فراهانی، محمدخانی و محمدی‌فر (۱۳۹۰) آلفای کرونباخ به دست آمده در مؤلفه تفکر عاملی ۰/۷۵ و برای مؤلفه تفکر مسیر ۰/۷۸ است. در این پژوهش، برای بررسی روایی، از روش تحلیل عامل تأییدی استفاده و تحلیل داده‌ها برای بررسی اعتبار نیز با استفاده از آلفای کرونباخ و روش همسانی درونی انجام شد و آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه ۰/۷۳ و در مؤلفه تفکر عاملی ۰/۷۰ و در مؤلفه تفکر مسیر ۰/۷۱ به دست آمد. برای تحلیل داده‌ها از تحلیل مسیر استفاده شد.

یافته‌ها

برای آزمون مدل پیشنهادی، پس از بررسی مفروضه‌های مدل‌یابی معادلات ساختاری همچون استقلال خطاها و نرمال بودن چندمتغیری، آزمون مدل اجرا شد. میانگین و انحراف استاندارد نمره‌های مشارکت‌کنندگان در متغیرهای پژوهش در جدول ۱ آمده است.

متعالی است. بعد فکری دین یا دانش دینی مشتمل بر اطلاعات و دانسته‌های مبنایی در مورد معتقدات هر دین است که پیروان باید آن‌ها را بدانند. بعد پیامدی یا آثار دینی ناظر به اثرات باورها، اعمال، تجارب و دانش دینی بر زندگی روزمره پیروان است (گلاک و استارک، ۱۹۶۵).

در پرسشنامه استفاده‌شده در این پژوهش ۴ بعد از این ابعاد به کار رفته و بعد فکری دین به دلیل وسعت تبلیغات در ایران حذف شده است. این پرسشنامه ۲۶ ماده دارد، که در چهار بعد اعتقادی (با ۷ ماده)، عاطفی (با ۶ ماده)، پیامدی (با ۶ ماده) و مناسکی (با ۷ ماده) برای سنجش باورهای دینی به کار می‌رود. میزان روایی این پرسشنامه در بررسی‌های متعدد روی نمونه‌های متفاوت تعیین شده و روایی بالای آن را در ابعاد مختلف نشان می‌دهد (سراج‌زاده، ۱۳۷۴). آلفای کرونباخ این پرسشنامه ۰/۸۳ است. این آزمون به دلیل استاندارد بودن اعتبار بالایی دارد. مقدار آلفا برای متغیرهای بعد اعتقادی ۰/۸۱، بعد عاطفی ۰/۷۵، بعد پیامدی ۰/۷۲ و بعد مناسکی ۰/۸۳ است (سراج‌زاده، ۱۳۷۴). در این پژوهش، برای بررسی اعتبار، از آلفای کرونباخ استفاده شد و ضریب آلفای کرونباخ کل برای این پرسشنامه ۰/۸۹ به دست آمد. مقدار آلفا برای متغیرهای بعد اعتقادی ۰/۸۹، بعد عاطفی ۰/۸۰، بعد پیامدی ۰/۷۱ و بعد مناسکی ۰/۸۲ به دست آمد و برای بررسی روایی آن از روش تحلیل عامل تأییدی استفاده شد.

مقیاس صبر^۱ (خرمائی و دیگران، ۱۳۹۳). این مقیاس ۲۵ ماده دارد. درجه‌بندی ماده‌های آن بر اساس مقیاس ۵ درجه‌ای است که در ماده‌های مثبت به انتخاب گزینه کاملاً درست، نمره ۵ و به انتخاب گزینه کاملاً نادرست، نمره ۱ تعلق می‌گیرد. نتایج سنجش روایی خرمائی و دیگران (۱۳۹۳) نشان داد که مقیاس صبر روایی مناسب دارد. نتایج تحلیل عاملی نشان‌دهنده وجود پنج عامل شامل متعالی‌شدن^۲، شکیبایی^۳، رضایت^۴، استقامت^۵ و درنگ^۶ است. در مجموع، نتایج پژوهش خرمائی و دیگران (۱۳۹۳) نشان داد که پنج زیرمقیاس صبر، ۵۲ درصد از واریانس کل نمونه را توضیح می‌دهد. نتایج همسانی درونی نیز شواهدی

1. Patience Scale
2. transcendence
3. fortitude

4. consent
5. persistence
6. delay

7. Hope Scale
8. thinking factor
9. strategic thinking

میانگین و انحراف استاندارد نمره‌های متغیرها

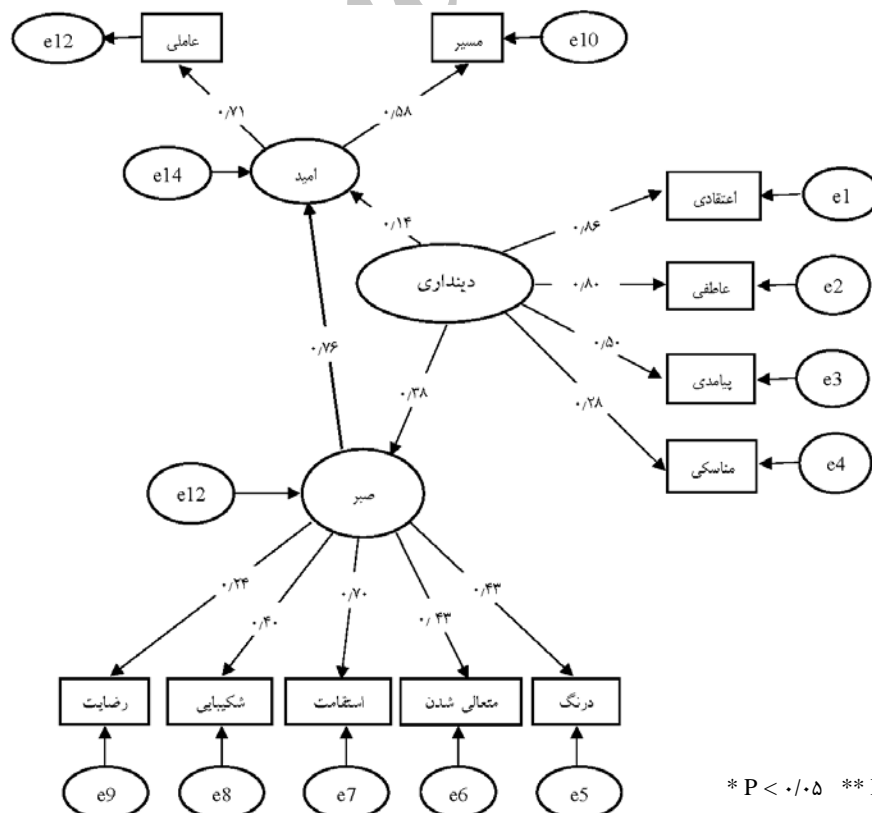
متغیرهای پژوهش	<u>M</u>	<u>SD</u>
دین‌داری		
بعد اعتقادی	۳۰/۰	۵/۳۸
بعد عاطفی	۲۸/۲۱	۵/۳۱
بعد پیامدی	۱۵/۸۳	۵/۵۲
بعد مناسکی	۱۵/۰۰	۴/۴۲
صبر		
بعد متعالی شدن	۱۱/۱۶	۲/۳۳
بعد شکیبایی	۱۰/۲۱	۲/۲۷
بعد رضایت	۷/۵۰	۲/۰۰
بعد استقامت	۱۰/۳۷	۱/۷۰
بعد درنگ	۷/۰۷	۱/۶۰
امید		
بعد مسیر	۱۱/۴۱	۲/۳۳
بعد عاملی	۱۱/۱۱	۲/۲۳

تحلیل سازه‌های متغیرهای تحقیق و ابعاد آن‌ها

متغیر	ابعاد	بار عاملی	متغیر	ابعاد	بار عاملی
دین‌داری	اعتقادی	۰/۸۷	امید	مسیر	۰/۴۰
	عاطفی	۰/۹۶		عاملی	۰/۴۷
	پیامدی	۰/۶۳	صبر	متعالی شدن	۰/۷۴
	مناسکی	۰/۳۵		شکیبایی	۰/۴۴
				رضایت	۰/۱۳
				درنگ	۰/۵۱
				استقامت	۰/۹۲

برای بررسی نقش دین‌داری و ابعاد آن (اعتقادی، عاطفی، پیامدی و مناسکی) از طریق متغیر واسطه‌ای صبر (متعالی شدن، شکیبایی، رضایت، درنگ و استقامت) در رابطه بین امید و ابعاد (مسیر و عاملی) از آزمون مدل معادلات ساختاری استفاده شد. نتایج این آزمون نشان داد که مدل پیشنهادی برازش خوبی دارد. مدل ساختاری مورد آزمون و مدل‌های اندازه‌گیری پژوهش، شامل ضرایب رگرسیون یا بارهای عاملی رابطه متغیرهای مکنون و مشاهده‌شده در شکل ۲ آمده است.

متغیرهای پژوهش و ابعاد آن‌ها و بار عاملی هر یک از ابعاد متغیرها در جدول ۲ آمده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، این متغیرها و ابعاد آن‌ها مقدار بار عاملی قابل قبول دارند.

* $P < 0.05$ ** $P < 0.01$

شکل ۲. مدل آزمون شده نهایی

شاخص	CMIN/DF	χ^2	df	GFI	CFI	NFI	TLI	PRATIO	RAMSEA	PCLOSE
مقدار برازش	۲/۲۰	۷۰/۵۸	۳۲	۰/۹۷	۰/۹۷	۰/۹۵	۰/۹۵	۰/۸۵	۰/۰۴	۰/۵۶

جدول ۴

ضرایب استاندارد مسیر مستقیم، غیرمستقیم، اثر کل و واریانس تبیین شده متغیرهای موجود در مدل

مسیر	اثر مستقیم	اثر غیرمستقیم	اثر کل
دین‌داری به امید	۰/۱۴	۰/۲۹**	۰/۴۳**
دین‌داری به بعد تفکر عاملی		۰/۳۰**	۰/۳۰**
دین‌داری به بعد تفکر مسیر		۰/۲۸**	۰/۲۸**
دین‌داری به صبر	۰/۳۸		۰/۳۸**
دین‌داری به بعد درنگ		۰/۱۶**	۰/۱۶**
دین‌داری به بعد استقامت		۰/۲۶**	۰/۲۶**
دین‌داری به بعد رضایت		۰/۱۷**	۰/۱۷**
دین‌داری به بعد شکیبایی		۰/۲۳**	۰/۲۳**
دین‌داری به بعد متعالی شدن		۰/۵۱**	۰/۵۱**
صبر به امید	۰/۷۶		۰/۷۶*

* P < ۰/۰۵   ** P < ۰/۰۱

و فرمانی (۱۳۹۴)، رزمزن (۱۳۹۰)، شریفی و دیگران (۱۳۸۲)، نوری (۱۳۸۷) و دمیری و خرمائی (۱۳۹۴) نیز با این یافته پژوهش همسوست. خرمائی و فرمانی (۱۳۹۴) هسته اصلی صبر را گشادگی در آستانه تحمل و سعه صدر می‌دانند. این پژوهشگران صبر را فضیلتی اخلاقی تعریف می‌کنند که تأثیر منفی موقعیت‌های ناخوشایند را مهار می‌کند. گشادگی در آستانه تحمل، سبب پذیرش وضع موجود، استقامت در برابر راهبردها، شکیبایی در دشواری‌ها و مهار تکانه‌های ناخوشایند می‌شود و بهزیستی را افزایش می‌دهد. آنان معتقدند هر چند صبر ظرفیتی زیستی-روان‌شناختی است، به عنوان سازه‌ای اخلاقی توسط دین‌داری و عوامل تأثیرگذاری درونی و بیرونی جهت داده می‌شود و مفاهیم مستتر در باورهای اعتقادی و جهان‌بینی دینی که نشأت گرفته از منبع وحی است، تعیین‌کننده مفهوم فضیلت‌گونه صبر است. از سوی دیگر، صبر با بسیاری از فضیلت‌های اخلاقی دیگر مانند بخشایش‌گری، همدلی، مهر و محبت، سخاوت، قناعت، امیدواری، یقین و توکل پیوند دارد،

برای برآورد و تعیین معناداری مسیرها از دستور بوت‌استرپ در نرم‌افزار AMOS استفاده شد. جدول ۴ ضرایب استاندارد مستقیم، غیرمستقیم و اثر کل متغیرهای موجود در مدل را نشان می‌دهد. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، نتایج اثرات مستقیم نشان می‌دهد که متغیر برون‌زای دین‌داری بر متغیر درون‌زای صبر و همچنین متغیر برون‌زای صبر بر متغیر درون‌زای امید تأثیر مستقیم و مثبت معنادار دارد. اما متغیر برون‌زای دین‌داری بر متغیر درون‌زای امید تأثیر مستقیم و مثبت غیرمعنادار دارد.

بحث

در این پژوهش نقش دین‌داری بر امید با واسطه‌گری صبر بررسی شد. دانشمندان بسیاری ابعاد مختلف دین‌داری را بررسی کرده و چنین نظر داده‌اند که این ابعاد با صبر و امید رابطه دارد. یکی از یافته‌های این پژوهش نشان داد که دین‌داری با افزایش صبر همراه است. نتایج پژوهش برخی پژوهشگران مانند خرمائی

فضیلت‌هایی که برای رشد معنوی و کمال انسان ضروری است (خرمائی و فرمانی، ۱۳۹۴).

هم‌چنین، یکی دیگر از یافته‌های مهم این پژوهش نشان داد که اگرچه دین‌داری به صورت مستقیم ارتباط مثبت معنادار با امید ندارد، هم دین‌داری و هم همه ابعاد آن به طور غیرمستقیم و با واسطه‌گری صبر بهتر می‌توانند زندگی پرامیدی را برای افراد به ارمغان بیاورند. به عبارت دیگر با توجه به پژوهش‌های پیشین، مانند پژوهش‌های خرمائی و دیگران (۱۳۹۳)، عباری‌بناب و خدایاری‌فرد (۱۳۸۰) و خرمائی و فرمانی (۱۳۹۳) می‌توان گفت دین‌داری با امید ارتباط دارد، اما در این پژوهش، نقش صبر به عنوان متغیر واسطه‌ای، آن قدر قوی بوده که می‌توان گفت اثر دین‌داری بر امید فقط در صورت وجود صبر تبیین می‌شود. درنهایت، با توجه به آنچه بیان شد می‌توان دریافت که دین‌داری، صبر و امید با هم ارتباط مثبت معنادار دارد و تقویت اعتقادات دینی و انجام مناسک مذهبی، اگر با صبر همراه شود، زندگی با امیدواری بیشتر را برای فرد پیش‌بینی می‌کند.

در این پژوهش، نمونه فقط از دانشجویان دانشگاه شیراز انتخاب شده و به این دلیل باید در تعمیم نتایج به سایر مقاطع تحصیلی جوانب احتیاط را رعایت کرد. پیشنهاد می‌شود برای ایجاد روحیه امید در قشر جوان، به تقویت باورها و عواطف دینی (مانند دلبستگی به خدا) در دانشگاه پرداخته شود و با تدوین برنامه‌های آموزشی برای دانشجویان در کنار تقویت اعتقادات و پیشنهاد اجرای مناسک دینی، بر آموزش صبر نیز تأکید شود تا افراد به سازش‌یافتگی بیشتری در زندگی دست یابند. هم‌چنین پیشنهاد می‌شود مشاوران دانشگاه‌ها در تشخیص سبب‌شناسی و درمان اختلال‌های روانی و رفتاری دانشجویان تأثیر مذهب و اعمال مذهبی را در نظر داشته باشند و با دخالت دادن آن‌ها، اثربخشی خدمات و فرایند مشاوره خود را ارتقا دهند.

منابع

بیگی، ع.، فراهانی، م. ت.، محمدخانی، ش. و محمدی‌فر، م. ع. (۱۳۹۰). نقش تشخیصی کیفیت زندگی و امیدواری در معنادان گمنام و معنادان تحت درمان نگهدارنده متادون. *مجله روان‌شناسی بالینی*، ۳ (۳)، ۷۵-۸۵.

جوکار، ب. و کمالی، ف. (۱۳۹۴). رابطه معنویت و نظم‌جویی شناختی

هیجان. *فصلنامه روان‌شناسی تحولی: روان‌شناسی ایرانی*، ۱۲ (۴۸)، ۳۷۷-۳۸۵.

حسین‌ثابت، ف. (۱۳۸۷). مقیاس سنجش صبر برای نوجوانان. *روان‌شناسی و دین*، ۱ (۴)، ۸۷-۷۳.

خرمائی، ف.، فرمانی، آ. و سلطانی، آ. (۱۳۹۳). ساخت و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس صبر. *مجله اندازه‌گیری تربیتی*، ۵ (۱۷)، ۸۳-۱۰۰.

خرمائی، ف.، زارعی، ف.، مهدی‌یار، م. و فرمانی، آ. (۱۳۹۳). نقش صبر و مؤلفه‌های آن به عنوان فضایل اخلاقی در پیش‌بینی امید دانشجویان. *مجله اخلاق و تاریخ پزشکی*، ۷ (۳)، ۶۸-۵۸.

خرمائی، ف. و فرمانی، آ. (۱۳۹۴). بررسی نقش پنج عامل بزرگ شخصیت در پیش‌بینی صبر و مؤلفه‌های آن در دانشجویان. *مجله روان‌شناسی بالینی و شخصیت*، ۱۱ (۳)، ۲۴-۱۱.

خرمائی، ف. و فرمانی، آ. (۱۳۹۳). صبر و نقش مؤلفه‌های آن در پیش‌بینی ناامیدی در دانشجویان. هفتمین سمینار سراسری بهداشت روانی دانشجویان. اصفهان: دانشگاه صنعتی اصفهان.

دمیری، ر. (۱۳۹۴). *رابطه شیوه‌های فرزندپروری و باورهای مذهبی با سازگاری تحصیلی: نقش واسطه‌گری مؤلفه‌های صبر*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز.

رجبی، م.، صارمی، ع. آ. و بیاضی، م. ح. (۱۳۹۱). ارتباط بین الگوهای مقابله دینی با سلامت روانی و شادکامی. *فصلنامه روان‌شناسی تحولی: روان‌شناسی ایرانی*، ۸ (۳۲)، ۳۶۳-۳۷۱.

رزم‌زن، ز. (۱۳۹۰). *بررسی رابطه مؤلفه‌های صبر و تاب‌آوری با تعالی معنوی در دانشجویان دانشگاه شیراز*. پایان‌نامه کارشناسی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز.

سراج‌زاده، ح. (۱۳۷۴). نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی و دلالت‌های آن برای نظریه سکولارشدن. *مجله نمایه پژوهش*، ۳ (۹)، ۱۱۸-۱۰۵.

شریفی، ط.، مهربانی‌زاده‌هنرمند، م. و شکرکن، ح. (۱۳۸۲). نگرش دینی و سلامت عمومی و شکیبائی در دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی اهواز. *اندیشه و رفتار*، ۱، ۹۹-۸۹.

عباسی، م. و جان‌بزرگی، م. (۱۳۸۹). رابطه ابعاد جهت‌گیری مذهبی با پایداری هیجانی. *روان‌شناسی دین*، ۳ (۳)، ۱۸-۵.

غباری‌بناب، ب. و خدایاری‌فرد، م. (۱۳۸۰). *رابطه توکل به خدا با اضطراب و صبر و امیدواری در شرایط ناگوار*. مجموعه چکیده‌مقالات همایش نقش دین در بهداشت روان، تهران، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی ایران.

نوری، ن. (۱۳۸۷). بررسی پایه‌های روان‌شناختی و نشانگان صبر در قرآن.

- understanding multivariate statistics*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Hamblin, R., & Gross, A. M. (2013). Role of Religious Attendance and Identity Conflict in Psychological Well-being. *Journal of Religion and Health*, 52, 817-827.
- Harold, G., & Linda, K. G. (1993). Religion and anxiety disorder: An examination and comparison of associations in young, middle-aged, and elderly adults. *Journal of Anxiety Disorders*, 7, 321-342.
- Kennedy, P. (2010). *The rise and fall of the great powers*. Vintage, 7, 23-24.
- Kilinc, D., Saghafian, S., & Traub, S. (2016). Dynamic Assignment of Patients to Primary and Secondary Inpatient Units: Is Patience a Virtue. *Journal Subscription Information*, 32 (2), 1-34.
- Koenig, H. G. (2008). *Religion, Spirituality and Health: Research and Clinical Applications* (pp. 31-54). Orlando, FL: NACSW Convention.
- Menninger, K. (1969). The academic Lecture on hope. *The American Journal of Psychiatry*, 116(6), 481-491.
- Mickley, J. R., Soeken, K., & Belcher, A. (1992). Spiritual well-being, religiousness and hope among women with breast cancer. *Image: The Journal of Nursing Scholarship*, 24(4), 267-272.
- Snyder, C. R. (1995). Conceptualizing, measuring, and nurturing hope. *Journal of Counseling & Development*, 73(3), 355-360.
- Snyder, C. R. (2000). The past and possible futures of hope. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 19 (1), 11-28.
- Schnitker, S. A., & Emmons, R. A. (2007). Patience as a virtue: religious and psychological Perspectives. *Research in the Social Scientific Study of Religion*, 18, 177-207.
- Schnitker, S. A. (2010). *An examination of patience and well-being*. Unpublish doctoral dissertation University of California, Davis, CA.
- Schnitker, S. A. (2012). An examination of patience and well-being. *The Journal of Positive Psychology*, 7(4), 263-280.
- Steger, M. F., & Frazier, P. (2005). Meaning in life: روان‌شناسی و دین، ۱ (۴)، ۱۶۸-۱۴۳.
- واحدی، ش. و احمدیان، ر. (۱۳۹۳). رابطه سبک‌های هویت مذهبی، ابعاد دین‌داری با بهزیستی روان‌شناختی دانشجویان. *روان‌شناسی و دین*، ۷ (۴)، ۱۰۷-۹۱.
- یعقوبی، ا.، محقق، ح. و منظمی‌تبار، ف. (۱۳۹۲). رابطه بهزیستی معنوی و امیدواری با رضایت از زندگی در سالمندان. *روان‌شناسی و دین*، ۷ (۳)، ۱۲۱-۱۰۹.
- Cai, J., He, J., & Zhai, W. (2017). Patience. *Finance Research Letters*. doi: 10.1016/j.frl.2017.07.011
- Callan, E. (1993). Patience and courage. *Philosophy*, 68 (266), 523-599.
- Christman, S. K., & Mueller, J. R. (2017). Understanding Spiritual Care: The Faith-Hope-Love Model of Spiritual Wellness. *Journal of Christian Nursing*, 34(1), E1-E7.
- Dai, X., & Fishbach, A. (2013). When waiting to choose increases patience. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 121(2), 256-266.
- Ellison, C. G., Boardman, J. D., Williams, D. R., & Jackson, J. S. (2001). Religious involvement, stress, and mental health: Findings from the 1995 Detroit Area Study. *Social forces*, 80(1), 215-249.
- Ensz, S., & Jankowski, P. J. (2017). Religiousness and Rape Myth Acceptance: Risk and Protective Effects. *Journal of Interpersonal Violence*, doi: 0886260517698281.
- Exline, J. J. (2002). The picture is getting clearer, but is the scope too limited? Three overlooked questions in the Psychology of Religion. *Psychological Inquiry*, 13(3), 245-247.
- Fernandez, N. A., Schnitker, S. A., & Houlberg, B. (2016). Charitable sporting events as a context for building adolescent generosity: Examining the role of religiousness and spirituality. *Religions*, 7, 35. doi:10.3390/rel7030035
- Foss, J. A., & Schnitker, S. A. (2014). *Spiritual strivings, patience, and well-being in a religious adolescent*. Fuller Theological Seminary Graduate School of Psychology.
- Glock, C. Y., & Stark, R. (1965). *Religion and society in tension*. Chicago: Rand McNally.
- Grimm, L. G., & Yarnold, P. R. (1995). *Reading and*

Stevens, J. R., Hallinan, E. V., & Hauser, M. D. (2005).
The ecology and evolution of patience in two New
World monkeys. *Biology Letters*, *1*, 223–226.

One link in the chain from religiousness to well-
being. *Journal of Counseling Psychology*, *52*,
574–582.

Archive of SID